

ΑΠΟ ΡΑΓΙΑΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ 1750-1832

Πέτρος Πιζάνιας

Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Διευθυντής Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες τεχνολογίες»

Η επινόηση της ιστορικής ταυτότητας «Έλληνας» ως ιδεολογική ρήξη

Κατά τη διάρκεια των επτά περίπου δεκαετιών πριν από την Επανάσταση πραγματοποιήθηκαν ριζικές μεταλλαγές ή και ευθέως τομές στις συνειδήσεις μελών των ηγετικών ομάδων των ελληνικών πληθυσμών. Η διαφοροποίηση αυτών των ομάδων από το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας σύντομα εκφράστηκε με όρους πολιτικούς. Οι εν λόγω μεταλλαγές και τομές εκφράζονταν με τη δημιουργία νέων τύπων ατομικής συνείδησης και τη βαθμιαία υιοθέτηση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας, σύμφωνα με την οποία οι χριστιανοί ραγιάδες αυτοπροσδιορίζονταν ως «Έλληνες»¹. Αυτή η υπό συγκρότηση ιστορική ταυτότητα, ενώ στις αρχές του 18ου αιώνα δε συνιστούσε παρά μια (όχι αμελητέα) *πολιτισμική διαφοροποίηση* από το θεοκρατικό δεσποτικό πλαίσιο κυριαρχίας, άρχισε προς τις τελευταίες δεκαετίες να μετεξελίσσεται σε *πολιτική ιδεολογία της ελευθερίας* με όρους αμιγώς νεωτερικούς. Από αυτό το σημείο διαμορφώθηκε μία από τις βασικές προϋποθέσεις επί των οποίων θεμελιώθηκε αργότερα η διατύπωση του προτάγματος δημιουργίας ελληνικού εθνικού κράτους κατά το μέγιστο, ή το πολιτικό σχέδιο αποδέσμευσης από την οθωμανική κυριαρχία κατά το ελάχιστο.

Το 18ο αιώνα η αναφορά στη συλλογική ταυτότητα «Έλληνας» ήταν ταυτοχρόνως παλαιά και καινούργια. Από τις αρχές του 14ου αιώνα Βυζαντινοί ουμανιστές αριστοκράτες, ο Πλήθωνας², ο Χρυσολωράς³ και άλλοι, είχαν διατυ-

¹ Λεάνδρος Βρανούσης, «Έλληνες, Ρωμιοί, Νεοέλληνες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, και Κ. Θ. Δημαράς, «Το σχήμα του Διαφωτισμού», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1980.

² Σπύρος Λάμπρος, *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*, ιδίως 3ος και 4ος τόμ., Αθήνα 1912-1930.

³ Μανουήλ Χρυσολωράς, *Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο*, επιμέλεια-εισαγωγή Χ. Γ. Πατρινέλης και Δ. Ζ. Σοφιανός, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2001, σελ. 117-119.

πώσει τη θέση «είμαστε Έλληνες». Και σε αυτή την ταυτότητα αναγνώριζαν τον εαυτό τους. Η ταυτότητα και η θέση αυτή απηχούσαν πάνω από όλα τη διαφοροποίησή τους από το βυζαντινό αυτοκρατορικό πρότυπο αλλά και από τους επελαύνοντες Οθωμανούς. Το «είμαστε Έλληνες» σε ένα αμιγώς χριστιανικό περιβάλλον ισοδυναμούσε τουλάχιστον με αίρεση⁴. Δήλωνε έναν αμιγώς κοσμικό προσανατολισμό αλλά και στροφή προς την καθολική δύση όπου αναζητούσαν τους συμμάχους τους. Ωστόσο, η εν λόγω ιδέα περιθωριοποιήθηκε, συρρικνώθηκε στο σχολαστικισμό των ελάχιστων λογίων, για να εμφανιστεί αργότερα, γύρω στο 17ο αιώνα, ως αρχαιολατρία λίγων διαφοροποιημένων αστικών κοινωνικών ομάδων⁵. Η αρχαιολατρία ασφαλώς περιέκλειε κάποια υποτυπώδη ιδεολογικά στοιχεία διαφοροποίησης από το θεοκρατικό περιβάλλον, αλλά μάλλον ήταν αμυδρή και χωρίς κάποια αποχρώσα πολιτική επιδίωξη. Η ελευθερία δεν περιλαμβανόταν στις επιδιώξεις της αρχαιολατρικής στάσης, αλλά εμπεριείχε τάσεις εκκοσμίκευσης της σκέψης, ίσως τις πρώτες με κάποια αξιοπαρατήρητη κοινωνική εμβέλεια από την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης το 16ο αιώνα⁶.

Κατά τη διάρκεια των εβδομήντα χρόνων πριν από την Επανάσταση, οι Έλληνες διαφωτιστές, άλλοι ρητά και άλλοι υποκείμενοι στην ετερογονία των παλαιότερων σχολαστικών και αρχαιολατρικών σκοπών της ιδεολογικής διαφοροποίησης, με τα φιλολογικά, τα πολιτικά και τα μεταφραστικά τους δημιουργήματα, ανέτρεπαν στις δικές τους κοινωνίες την εικόνα του «αιώνιου κόσμου του θεού και του πολυχρονεμένου αυτοκράτορα» που κήρυττε η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία οργανωμένη στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης⁷. Η εκκλησιαστική αριστοκρατία με βάση τα προνόμιά της λειτουργούσε ως πληρεξουσία εξουσία του σουλτάνου. Η αρμοδιότητά της στο οθωμανικό κράτος ήταν η πνευματική και διοικητική επιτήρηση των χριστιανών ραγιάδων⁸. Από αυτήν τη θέση ασκούσε την εξουσιαστική επιβολή του οθωμανικού συστήματος στους χριστιανούς ραγιάδες μέσω της ορθόδοξης πίστης τους. Και μέσω αυτής της επιτήρησης εξασφάλιζε τα δικά της ιδιαίτερα ιδεολογικά και πολιτικά συμφέροντα⁹. Μια διπλή θα λέγαμε θεοκρατία ως νομιμοποιητικό βάθρο της Οθωμανικής δεσποτείας.

⁴ Hans-Georg Beck, *Η βυζαντινή γλιετία*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 105-115.

⁵ Για μια συνοπτική και πυκνή αναφορά στα κείμενα που αναφέρουν τον όρο Έλληνας βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872*, ΕΜΝΕ/Μνήμων, Αθήνα 2003, σελ. 15-30.

⁶ Δημήτρης Χατζής, *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού. Διαλέξεις και δοκίμια*, επιμέλεια-εισαγωγή Βενετία Αποστολίδου, Το Ροδακίο, Αθήνα 2005, σελ. 187-234. Αν και πρόκειται για συλλογή κειμένων από τα οποία αρκετά είναι δοκίμια και διαλέξεις, ωστόσο περιέχουν τις πλέον ενδιαφέρουσες κατευθυντήριες ιδέες που έχουν διατυπωθεί για το θέμα.

⁷ Δημήτρης Κ. Παπαϊωάννου, *Η πολιτική των επισκόπων στην Τουρκοκρατία. Ιστορικοκανονική προσέγγιση*, Αθήνα 1991, σελ. 28-33.

⁸ Pınelopi Stathi, «Provincial Bishops of the Orthodox Church as Members of the Ottoman Elite (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», στο Antonis Anastassopoulos (επιμ.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, Halcyon days in Crete V (Γρακτικά Συνεδρίου), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2006.

⁹ Δημήτρης Κ. Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σελ. 58-68.

Από τις αρχές του 18ου αιώνα, μεμονωμένοι διανοούμενοι είχαν ξεκινήσει ασαφώς να καλλιεργούν την ιδέα της ελευθερίας. Η φιλοσοφία του Μεθόδιου Ανθρακίτη, η ανεξιθρησκία του νεαρού Ευγένιου Βούλγαρη ήταν μεταξύ των εκφάνσεων αυτής της αμυδρά αναδυόμενης αναζήτησης¹⁰. Νομίζω ωστόσο ότι η νέα αναζήτηση είχε κυρίως τη σημασία ότι έτεινε να διαχωριστεί από τις σωτηριολογικές προσδοκίες που είχαν επενδυθεί στον απελευθερωτικό χαρακτήρα του ξανθού γένους, και ταυτοχρόνως έτεινε να δώσει στην αρχαιολατρία ένα κάπως σαφέστερο νόημα¹¹. Εμπειρείχε όλο και περισσότερο την προσδοκία για σωτηρία στην επίγεια ζωή αντί να την αναμένει μετά το θάνατο. Είχαν άραγε ξεκινήσει να εκκοσμικεύονται οι προσδοκίες κάποιων ευρύτερων κοινωνικών ομάδων; Είναι πολύ πιθανό. Ας θυμηθούμε ότι ήδη από την εποχή του Ανθρακίτη, γύρω στο 1720, έως και το 1821 η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία εδίωκε με όλα τα μέσα και με διαρκώς εντονότερο μένος τα μαθηματικά, τη φιλοσοφία, το Διαφωτισμό, την Ευρώπη γενικώς¹², αλλά αφάνιζε και όσους θεωρούσε πολιτικά επικίνδυνους για την οθωμανική εξουσία, όπως το Ρήγα Φεραίο¹³.

Σε αντιπαράθεση με τη θεοκρατική δεσποτεία οι Έλληνες διαφωτιστές καλλιέργησαν την κοσμική ιδέα της ιστορικής προέλευσης των Ελλήνων ως νομιμοποιητικού αλλά και νοηματοδοτικού θεμέλιου της ελευθερίας. Η ομάδα αυτή, τουλάχιστον η ριζοσπαστική της τάση, αποτέλεσε μια πρωτοπορία η οποία με τη δράση της διαμόρφωσε νέα κοσμοειδωλα για σημαντικά τμήματα των ιστορικά νεότερων ηγετικών ομάδων του Νέου Ελληνισμού, ιδίως των εμπόρων. Μετατόπισε τα κοσμοειδωλα αλλά και τις προσδοκίες των ανθρώπων από το πεδίο διαχείρισης της εκκλησίας προς τους ίδιους τους ανθρώπους, δηλαδή τις εκκοσμίκευσε, και από ό,τι φαίνεται αποφασιστικά¹⁴. Οι ιδεολογικές συγκρούσεις που συνεπαγόταν η διαδικασία εκκοσμίκευσης διεξήχθησαν μεταξύ των διαφωτιστών και της εκκλησιαστικής αριστοκρατίας και τους περί αυτήν, όπως τους φαναριώτες¹⁵. Η εκκλησιαστική αριστοκρατία ήταν άλλωστε η εξουσιοδοτημένη από τους Οθωμανούς με τις αρμοδιότητες επιτήρησης των χριστιανών ραγιάδων. Μέσω αυτών των συγκρούσεων, η ομάδα των διαφωτιστών διανοουμένων εγκαθίδρυσε κοινωνικές νησίδες εκκοσμίκευσης του κόσμου των διακεκριμένων ραγιάδων. Θα πρέπει να τονιστεί ότι το περιεχόμενο της εκκοσμίκευσης δεν είχε ούτε την

¹⁰ Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

¹¹ Αλέξανδρος Στ. Καριώτογλου, *Η περί του Ισλάμ και της πώσεως αυτού ελληνική χρησιμολογική γραμματεία (Από των αρχών του 16ου μέχρι του τέλους του 18ου αιώνας)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1982.

¹² Πασχάλης Κιτρομπίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σελ. 428-466.

¹³ Φίλιππος Ηλιού, «Η πατριαρχική καταδίκη του Ρήγα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 27, 1997.

¹⁴ Παναγιώτης Κονδύλης, *ό.π.*, σελ. 73-74, 169-170.

¹⁵ Πασχάλης Κιτρομπίδης, *ό.π.*, σελ. 367-380.

κοινωνική έκταση ούτε το πολιτισμικό βάθος που χαρακτήριζαν τις επεξεργασίες των Ευρωπαϊκών διαφωτιστών¹⁶. Αυτή η διαφορά θα πρέπει να οφείλεται σε ποικίλους ιστορικούς λόγους, από τους οποίους ο κυριότερος ήταν ο βαθμός ετεροκαθορισμού από τον αντίπαλο. Δηλαδή, αν για παράδειγμα οι Γάλλοι διαφωτιστές είχαν να αντιμετωπίσουν μια φωτισμένη μοναρχία με θεοκρατικά χαρακτηριστικά, οι Έλληνες είχαν απέναντί τους μια ανατολικού τύπου δεσποτεία αμιγώς θεοκρατική. Σε αυτό το άκρως αντίξοο πλαίσιο πέτυχαν κυριολεκτικά τον αναπροσανατολισμό του ορίζοντα πραγματοποίησης των προσδοκιών από το συρρικνωμένο όριο που επέβαλλε η οθωμανική δεσποτεία προς τη νεωτερική και φιλελεύθερη Ευρώπη. Ο νέος ορίζοντας δεν ήταν μόνο εξαιρετικά διευρυμένος σε σχέση με το υφιστάμενο θεοκρατικό καθεστώς, αλλά ήταν επίσης ανατρεπτικός από ιδεολογική άποψη, και δυνητικά από πολιτική.

Με τη Γαλλική Επανάσταση η ιδέα της ελευθερίας άρχισε να αποκτά σαφέστατη κοσμική χροιά. Ανέτρεψε το καθεστώς του πιστού χριστιανού υπήκοου του βασιλιά και δημιούργησε στη θέση του το καθεστώς του πολίτη. Γενικά η ελευθερία είχε συγκροτηθεί ως σύστημα πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων τα οποία οι άνθρωποι δικαιούνται να απολαμβάνουν στην επίγεια ζωή. Πλησιάζοντας προς το τέλος του 18ου αιώνα, στις οθωμανικές περιοχές δράσης των Ελλήνων διαφωτιστών, η εκκοσμίκευση άρχισε βαθμιαία να μετεξελίσσεται σε συγκροτημένη πολιτική ιδεολογία της ελευθερίας. Το έθνος ως πολιτική οργάνωση του πληθυσμού με ελευθερία έφτανε στους Έλληνες διαφωτιστές από τη Γαλλική Επανάσταση, τους Ναπολεόντειους πολέμους αλλά και από το γερμανικό φιλοσοφικό Διαφωτισμό¹⁷. Η ελευθερία νομιμοποιούνταν όμως και ως δική τους ιδιαίτερη αναφορά προς την ελληνική αρχαιότητα. Φαίνεται ότι η παλαιά αρχαιολατρία είχε αναπλαστεί ριζικά και είχε αποκτήσει νέο νόημα. Σε ό,τι αφορά την ταυτότητα «Ελλήνας» των Βυζαντινών ουμανιστών λογίων, δε γνωρίζουμε την τύχη της τότε, προς το τέλος του 18ου αιώνα. Πάντως ο ορισμός του «Έλληνα» την ίδια εποχή και ο αντίστοιχος των αρχών του 14ου αιώνα είχαν ελάχιστη σχέση¹⁸.

Αν ξεφυλλίσουμε το περιοδικό του ελληνικού Διαφωτισμού που εκδόθηκε το

¹⁶ Ένας πλήρης και εμπειριστατωμένος οδηγός των επιτευγμάτων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι του Μ. Δελόν (επιμ.), *Dictionnaire européen des Lumières*, Παρίσι 1997.

¹⁷ Vassilis Panayotopoulos, «La formation de la pensée politique moderne dans la Grèce du XIX siècle», *La Révolution Française et l'Hellénisme moderne*, Actes du III Colloque d'histoire, Athènes 1987, ΚΝΕ/ΕΙΕ 1989. Και Φωτεινή Βάικη, «Ο Διαφωτισμός εναντίον της Αυτοκρατορίας: η έννοια του έθνους στους Καντ και Χέρντερ», στον παρόντα τόμο.

¹⁸ Νομίζω ότι οι διαδικασίες εκκοσμίκευσης του κόσμου μέσω της γενικής αναφοράς στην αρχαιότητα έχουν κοινά, αν όχι ταυτόσημα χαρακτηριστικά μεταξύ των υποτελών ηγετικών ομάδων των ραγιαδών όσο και των αντίστοιχων ομάδων των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Βλ. Νάσια Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση 17ος-18ος αιώνας*, Εστία, Αθήνα 2006. Βλ. επίσης την παρεμφερή και ενδιαφέρουσα μελέτη της Claude Mossé, *L'Antiquité dans la Révolution française*, Albin Michel, Παρίσι 1989.

1791 (η *Εφημερίς*), αν διαβάσουμε ακολούθως το *Λόγιο Ερμή*, και διάφορα κείμενα στα ελληνικά περιοδικά που κυκλοφόρησαν έως και την Επανάσταση, αν επίσης διατρέξουμε τα βιβλία και τα πολλά φυλλάδια, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πολυσχιδή και αντιφατική διαδικασία μετατροπής της ιστορικής ταυτότητας «Έλληνας» σε νομιμοποιητική βάση της πολιτικής ιδεολογίας της ελευθερίας¹⁹. Οι ιδεολογικές διαφορές μεταξύ των διανοούμενων διαφωτιστών είναι προφανείς και αποτυπώνονται μεταξύ άλλων στα περιοδικά. Ωστόσο, η επιχειρηματολογία, ακόμα και η αντίθεση προς τα δικαιώματα των Ελλήνων στην ελευθερία, είχε και αυτή επηρεαστεί από την ιστορία. Οι συντηρητικοί διαφωτιστές φαίνεται να είχαν μάλλον αποστασιοποιηθεί από τον καθαρό εκκλησιαστικό σκοταδισμό, όπως για παράδειγμα ο Μοισιόδακας, και ο κόσμος είχε και γι' αυτούς αρχίσει να μετακινείται από τους ουρανούς στους ανθρώπους²⁰. Ο συντηρητισμός τους ήταν λοιπόν περισσότερο πολιτικής τάξης. Δεν ήταν το καθεστώς τυραννίας, αλλά το καθαρά πνευματικό πλαίσιο στις διάφορες εκφάνσεις του που απέρριπταν και ήθελαν να αλλάξουν. Όπως για το φαναριώτη Δημήτριο Καταρτζή τα προβλήματα επικεντρώνονταν στα εκπαιδευτικά και γλωσσικά ζητήματα, αυτά ήθελε να αλλάξει με τη δράση του²¹. Όμως αυτού του είδους η αμφισβήτηση που ήθελε να περιορίζεται σε μορφωτικά ζητήματα ή σε καθαρά φιλοσοφικά, αποκτούσε ερήμην των υποστηρικτών της σημασία πολιτική – το ίδιο έγινε άλλωστε σε όλες τις αντίστοιχες συντηρητικές εκφάνσεις του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού²².

Η εκκοσμίκευση του κόσμου ήταν μια θεμελιώδης ανατροπή στις συνειδήσεις, την οποία εξέφρασε εν πολλοίς ο Διαφωτισμός, τόσο στις ελληνικές περιοχές όπως άλλωστε και παλαιότερα στην Ευρώπη. Μόνο που στις ελληνικές περιοχές το περιεχόμενο της εκκοσμίκευσης και της Νεωτερικότητας εν γένει, είχε πρωτίστως ως κέντρο βάρους την πολιτική ιδεολογία της ελευθερίας, την ιστορική ταυτότητα «Έλληνας» και μια έντονη διαμάχη για την ελληνική γλώσσα²³. Η *Ελληνική*

¹⁹ Για τις περιοδικές εκδόσεις ομάδων του Διαφωτισμού βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος. Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995.

²⁰ Ενδεικτικές περιπτώσεις αποκλίσεων μεταξύ διαφωτιστών βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεωτερικότητας στην κοινωνία του Γένους: Νικόλας Μαυροκορδάτος, Ιώσηπος Μοισιόδαξ, Αδαμάντιος Κοραΐς*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999.

²¹ Δημήτριος Καταρτζής, *Δοκίμια*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Ερμής, Αθήνα 1974. Και Δημήτρης Σταματόπουλος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και Ηγεμονία στο Ορθόδοξο Μίλλετ: Κριτικές παρατηρήσεις στην παράφραση του *Εγκωμίου του Φιλοσόφου* του Δημητράκη Καταρτζή από το Νικόλαο Λογάδη», στον παρόντα τόμο.

²² Monique Cottret, *Culture et politique dans la France des Lumières (1715-1792)*, Arman Colin, Παρίσι 2004. Βλ. επίσης τη διαμάχη μεταξύ Immanuel Kant και Johann Georg Hamann για τον ορισμό του Διαφωτισμού στο *Aufklärung. Les Lumières allemandes*, κείμενα, σχόλια Gérard Raulet, Flammarion, Παρίσι 1995, σελ. 25-41. Η διαμάχη ξεκίνησε με το περίφημο κείμενο του Kant «Was ist Aufklärung?», το οποίο έχει σχολιάσει ο Michel Foucault στο *Τι είναι Διαφωτισμός?*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα 1988.

²³ Βλ. Γιάννης Κόκκωνας, «Η ελληνική συζήτηση για τη γλώσσα στα βιβλία του Διαφωτισμού και η

Νομαρχία, ήτοι λόγος περί Ελευθερίας του Ανώνυμου, που υποθέτουμε ότι εκδόθηκε το 1806, αυτό το σπουδαίο μανιφέστο για την ελευθερία των Ελλήνων, αποτέλεσε τη συμπύκνωση της φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας του ελληνικού ριζοσπαστικού Διαφωτισμού²⁴. Η ιστοριογραφία έχει προσέξει ιδίως την άκρως ριζοσπαστική κοινωνική και πολιτική κριτική που άσκησε ο Ανώνυμος. Προκύπτει ωστόσο και κάτι εξίσου αν όχι περισσότερο ενδιαφέρον. Στην *Ελληνική Νομαρχία* οι Έλληνες και η Ελλάδα είναι ήδη παρόντες και προορίζονται να ζήσουν πολιτικά ανεξάρτητοι και ελεύθεροι. Με δυο λόγια, η ελευθερία πλέον οριζόταν ως απαίτηση ανεξάρτητης πολιτικής Διοίκησης οργανωμένης κατά τη βούληση των ανθρώπων²⁵. Ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ απευθείας, αλλά και μέσω της εφαρμογής του στη Γαλλική Επανάσταση, είχε προφανώς γίνει κτήμα των Ελλήνων διανοούμενων διαφωτιστών πολύ νωρίτερα από την έκδοση της *Νομαρχίας*. Παρότι ο ελληνικός Διαφωτισμός, όπως είπαμε, δε διακρίθηκε στις επιστήμες, στη φιλοσοφία, στις τέχνες, στην τεχνολογία, ωστόσο διαμόρφωσε ένα νέο κοσμοειδωλό για τους ραγιάδες, και μάλιστα στη μετάβαση από το 18ο στο 19ο αιώνα το συμπύκνωσε σε μια ριζοσπαστική πολιτική ιδεολογία: της ελευθερίας των Ελλήνων.

Ωστόσο, ας προσέξουμε λίγο. Η ιδέα της ελευθερίας ακούγεται πάντοτε ωραία και για τούτο κινδυνεύει να φαίνεται πάντοτε ίδια. Ας τονίσω ότι μιλώντας για ελευθερία την εποχή του ευρωπαϊκού και του ελληνικού Διαφωτισμού, η οικουμενική αυτή αξία συνοψιζόταν ως απαίτηση αποδέσμευσης των κοινωνιών από τις μοναρχίες. Αυτές οι εξουσίες, και κατά το πολλαπλάσιο οι θεοκρατικές δεσποτείες όπως η οθωμανική, χειρίζονταν τις κοινωνίες ως είδος ιδιοκτησίας, ή αλλιώς ως μη υφιστάμενες έξω από το όριο της κρατικής βουλψιαρχίας τους και του θεοκρατικού τους ορίζοντα²⁶. Οι πρώτες ομάδες ισχύος που απαίτησαν αυτοτελή ύπαρξη, πολιτική και κοινωνική, ήταν εκείνες που δε χωρούσαν στο παλαιό καθεστώς, και απαιτούσαν την αυτοτέλειά τους από αυτό. Αυτή την αναδυόμενη νέα κοινωνία αντιπροσώπευε κοινωνικά και πολιτικά η ελευθερία τότε²⁷. Στα οθωμανικά εδάφη

“απάντηση” της Επανάστασης» στον παρόντα τόμο. Βλ. επίσης Δημήτριος Δαμασκνός, *Το γλωσσικό ζήτημα κατά την περίοδο της πνευματικής αναγέννησης του νέου Ελληνισμού (1771-1821)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008.

²⁴ Ανώνυμος ο Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία. Ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, φιλολογική απομνημείωση Γ. Βαλλέτας, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα 1957.

²⁵ Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, «Ελληνική Νομαρχία: ήτοι λόγος περί του ριζοσπαστικού διαφωτισμού. Η γέννηση της νεοελληνικής πολιτικής σκέψης στις απαρχές του 19ου αιώνα», στον παρόντα τόμο.

²⁶ Πιέρυ Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφρ. Ε. Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1986, και Jean Philippe Genet (επιμ.), *L'Etat moderne: Genèse, bilans et perspectives*, Πρακτικά Συνεδρίου 19-20/9/1989 CNRS, Παρίσι 1990.

²⁷ Με εξαίρεση τους αναγωγισμούς στην οικονομία, ή κατά το απλοϊκότερο στην υποδομή (έναντι του εποικοδομημάτος), οι Έλληνες ιστορικοί ελάχιστα έχουν ασχοληθεί με τη διαδικασία ανάδυσης νέων κοινωνιών μέσα από παλαιές. Δύο κοινωνιολόγοι που βοηθάνε όλους είναι ο Anthony Giddens, *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge 1984, και ο Pierre Bourdieu με τα έργα του, ενδεικτικά *Réponses*, Seuil, Παρίσι 1992.

το εξέφρασε ιδεολογικά η πρωτοποριακή κοινωνική ομάδα των διανοουμένων του Διαφωτισμού που πραγματοποίησε την πρώτη θεμελιώδη τομή στις συνειδήσεις τμημάτων των διαφοροποιημένων κοινωνικών ομάδων. Και η τομή αυτή αποτέλεσε την πρώτη συνολική και ταυτοχρόνως επιτυχημένη αμφισβήτηση του οθωμανικού εξουσιαστικού συστήματος.

Οι διανοούμενοι του Διαφωτισμού: μια πρωτοποριακή κοινωνική ομάδα

Τι γνωρίζουμε για τους διανοουμένους του Διαφωτισμού; Για μεμονωμένα άτομα, φυσικά τα πλέον διακεκριμένα, εκείνα με τη μεγαλύτερη επιρροή, γνωρίζουμε αρκετά. Είναι όμως αυτό ικανοποιητικό; Η άρρητη εν πολλοίς ιστορική μέθοδος που έχει υιοθετηθεί στη μελέτη του ελληνικού Διαφωτισμού είναι η αναζήτηση των ιδεών, κοινώς η ιστορία των ιδεών. Πρόκειται για ένα πρότυπο, η εφαρμογή του οποίου σε οποιαδήποτε ιστορική θεματολογία ανάγει τους διανοουμένους στις ιδέες και ξεχνάει τη δράση στην κοινωνία, αν όχι την ίδια κοινωνία²⁸.

Με την οπτική της κοινωνικής ιστορίας που έχουμε επιλέξει εδώ, ο ορισμός του διανοουμένου του Διαφωτισμού δεν περιορίζεται στις ιδέες των διαπρεπών και των συνοδών τους. Σε κοινωνίες προφορικού εν πολλοίς πολιτισμού, όπως αυτές που έδρασαν οι Έλληνες διανοούμενοι, οι εγγράμματοι ήταν πολύ λίγοι και οι ασκούντες το λόγο λιγότεροι. Ακόμα λιγότεροι θα πρέπει λογικά να ήταν εκείνοι τους οποίους ορίζουμε ως διανοούμενους διαφωτιστές εν γένει. Αλλά αν οι διαφωτιστές ήταν οι περίπου είκοσι, το πολύ τριάντα, τους οποίους αναφέρει διαρκώς η ιστοριογραφία, τότε νομίζω ότι ο ελληνικός Διαφωτισμός δε θα συγκροτούσε κίνημα ιδεών παρά απλώς και μόνο μια ομάδα πολύ μορφωμένων ατόμων απολύτως αποξενωμένων από τις κοινωνίες αναφοράς τους.

Διατείνομαι, λοιπόν, ότι οι διανοούμενοι αποτελούσαν κοινωνική ομάδα με την κοινωνιολογική σημασία του όρου, με πρόσωπα που καταγίνονταν με πολλές δραστηριότητες, αλλά πρωτίστως (σε διαφορετικά επίπεδα εμβέλειας) ήταν παραγωγοί ερμηνείας και αλλαγής του κόσμου τους. Η δράση τους, επειδή είχε μια γενική, ενιαία κατεύθυνση, καθώς και η μορφωτική και ευρύτερα η πολιτισμική διαφοροποίησή τους συνιστούν τα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά που μας επιτρέπουν να τους ορίσουμε ως ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα. Άραγε θα είχε νόημα να δεχτούμε ότι συγκροτούσαν το είδος που ο Γκράμσι όρισε οργανικούς διανοουμένους; Αν παίρναμε κατά γράμμα τη θεωρία του Ιταλού μαρξιστή θα επιτυγχάναμε μια

²⁸ Πάνος Βλαγκόπουλος, «Ρητά και σιωπηρά ιστοριογραφικά μοντέλα για την ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Σκέψεις για την περίπτωση της μουσικής», στον παρόντα τόμο.

μηχανιστική μεταφορά της στους ελληνικούς 18ο και 19ο αιώνα. Αλλά, χωρίς να ξεχνάμε την ποικιλία και τις αποκλείσεις μεταξύ τους, αυτά τα πρόσωπα συνιστούσαν τους οργανικούς διανοούμενους της ελευθερίας των Ελλήνων, είτε η ελευθερία ήταν η εμπρόθετη επιδίωξη που οδηγούσε τη δράση τους, είτε προέκυπτε εξ αντικειμένου από τη δραστηριότητά τους, για παράδειγμα τη διδασκαλία νεωτερικού τύπου γνώσεων.

Φυσικά ένας διανοούμενος γίνεται. Και ευτυχώς αυτήν τη διαδικασία, το ατομικό γίνεσθαι ενός διανοούμενου, τη γνωρίζουμε στην περίπτωση του κορυφαίου, του Αδαμάντιου Κοραή. Την ατομική εξέλιξη του Κοραή τη γνωρίζουμε ως ιστορικό γίνεσθαι ενός προσώπου το οποίο μας επιτρέπει να φανταστούμε και την περίπτωση πολλών άλλων²⁹. Άλλωστε οι ιστορικές συντεταγμένες του κορυφαίου Έλληνα διαφωτιστή ταιριάζουν ως προς τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά τους με τα αντίστοιχα ενός μέσης εμβέλειας ιδεολογικού συντρόφου, του Πέτρου Σκυλίτζη Ομηρίδη τη βιογραφία του οποίου γνωρίζουμε επίσης πολύ καλά³⁰.

Στην έρευνα που πραγματοποιούμε³¹ έχουμε εντοπίσει 308 διανοούμενους

²⁹ Φίλιππος Ηλιού, «Από την παράδοση στο Διαφωτισμό: η μαρτυρία ενός παραγίου», στο Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, επιμέλεια Φ. Ηλιού, Ερμής, Αθήνα 1976. Μια ενδιαφέρουσα αλλά αγνοημένη μελέτη από τη βιβλιογραφία είναι του E. G. Vallianatos, *From Graikos to Hellene. Adamantios Korais and the Greek Revolution*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1987.

³⁰ Γιάννης Κόκκωνας, *Ο πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης 1784-1872*, ό.π.

³¹ Στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών το οποίο διευθύνω στο Τμήμα Ιστορίας, η ιστορική έρευνα είναι το ένα από τα δύο κύρια μελήματα μας. Σε αυτό το πλαίσιο ξεκινήσαμε πριν από έξι χρόνια μια ιστορική έρευνα μεγάλης εμβέλειας. Ο στόχος της είναι να εντοπίσουμε τα πρόσωπα του κινήματος του Διαφωτισμού, της Φιλικής Εταιρείας και της Επανάστασης. Ποιοί ήταν αυτοί οι άνθρωποι των οποίων η δράση ανέτρεψε κυριολεκτικά το καθεστώς της θεοκρατικής δεσποτείας;

Φυσικά όλους αυτούς δεν τους αναζητάμε μόνο ως ονόματα, αλλά εντοπίζουμε τα κοινωνικά και ιστορικά χαρακτηριστικά τους. Τις πληροφορίες συλλέγουμε αποκλειστικά από ιστορικά αρχεία και τις οργανώνουμε σε δομημένα βιογραφικά, δομημένα με ιστορικά και ομοιογενή κοινωνιολογικά κριτήρια. Και αυτά με τη σειρά τους συγκροτούν μια ανοιχτή ψηφιακή βάση δεδομένων. Η ψηφιακή βάση θα ήταν μια υπόθεση πολύ δύσκολη αν δεν είχαμε την τύχη να συνεργαζόμαστε με τον κ. Αντώνη Κοτσώνη. Σήμερα, μαζί με τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Μεταπτυχιακού, έχουμε φτάσει στο σημείο να διαθέτουμε τα ακόλουθα δεδομένα:

Περίπου 550 βιογραφικά Ελλήνων διαφωτιστών με παλαιότερη χρονιά γέννησης το 1730.

Περίπου 1.800 βιογραφικά μελών της Φιλικής Εταιρείας μαζί με τη θέση στην οργάνωση και τη χρονιά μύησης του καθενός.

Περίπου 9.000 βιογραφικά στελεχών της Επανάστασης. Ως στελέχη ορίζουμε όλους τους μικρούς, μεσαίους και ανώτερους κρατικούς αξιωματούχους της Επανάστασης, δηλαδή πολιτικούς, στρατιωτικούς, δικαστικούς, περιφερειακούς διοικητές κ.ά. Σε αυτούς εκτός από τους Έλληνες περιλαμβάνουμε και φιλέλληνες εφόσον κατείχαν κάποιο αξίωμα σταθερά ή προσωρινά.

Παράλληλα έχουμε διαμορφώσει διάφορα χρηστικά εργαλεία που επιτρέπουν την επεξεργασία των εν λόγω πληροφοριών, όπως μια βάση γεωγραφικής ονοματολογίας (χωριά, τόποι κτλ.), καταλόγους αξιωμάτων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης κατανεμημένους κατά κλάδους, την εσωτερική ιεραρχία τους, και άλλα δευτερεύοντα.

Μας λείπουν αρκετές πληροφορίες από διάφορα βιογραφικά και η έρευνα προανατολίζεται πλέον προς τη συμπλήρωση αυτών των κενών παρά προς τη συλλογή πληροφοριών για νέα πρόσωπα. Πιστεύουμε ότι αν ολοκληρώσουμε, όχι πλήρως αλλά εν πολλοίς, τα βιογραφικά αυτά στοιχεία που διαθέτουμε, τότε θα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι έχουμε διαμορφώσει ένα πολύ καλό σύστημα πληροφοριών

διαφωτιστές για τους οποίους διαθέτουμε πληροφορίες σχετικές με την κοινωνικο-επαγγελματική τους δραστηριότητα κατά την περίοδο που εκτείνεται από την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα έως το 1821. Τους ορίζουμε ως διαφωτιστές επειδή γνωρίζουμε κάποιο, έστω σύντομο, γραπτό τους όπου διαπιστώνονται οι ιδέες τους. Γνωρίζουμε όμως και στοιχεία για τη δράση τους, έστω σπαράγματα από αυτήν. Συνήθως ήταν πρόσωπα τα οποία έγραφαν βιβλία με σχετικό περιεχόμενο, είτε προσπαθούσαν να αλλάξουν το σύστημα διδασκαλίας, δίδασκαν, έπαιρναν μέρος στις διαμάχες για τη γλώσσα, είτε ευθέως διατύπωναν ιδέες του Διαφωτισμού, συνεργάζονταν με κάποιο από τα περιοδικά της εποχής, μετέφραζαν, ή το συνηθέστερο, συνδύαζαν ορισμένες από αυτές τις δραστηριότητες και αρκετοί ασχολούνταν με το εμπόριο. Ορισμένοι από τους διανοουμενίτες μας, παρότι δε γνωρίζουμε να έγραφαν τίποτε άλλο εκτός από επιστολές, εντάχθηκαν σε αυτή την ομάδα επειδή υπήρξαν πολιτικά στελέχη στη Φιλική Εταιρεία, όπως ο Γρηγόριος Δικαίος, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Πέτρος Σκυλίτζης Ομηρίδης, ο Ιωάννης Κωλέττης. Ακόμα, η ομάδα μας απαρτίζεται από κληρικούς και λαϊκούς, με τους δεύτερους να αποτελούν την πλειονότητα. Αλλά ορισμένοι από τους ιδιαίτερος επιφανείς και φιλελεύθερους ριζοσπάστες ήταν κληρικοί ετερόδοξοι προς το ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, όπως ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας και ο Άνθιμος Γαζής³².

αντικειμενικής υφής, οργανωμένων σε μια ψηφιακή μηχανή που θα μας επιτρέψει να αναπτύξουμε μια κοινωνική ανάλυση του Διαφωτισμού, της Φιλικής Εταιρείας και της Επανάστασης. Ας ελπίσουμε ότι θα τα καταφέρουμε.

Δυο λόγια για τη γενική μέθοδο της έρευνας: Το γεγονός ότι στην έρευνα συλλέγουμε ατομικά βιογραφικά στοιχεία ενδεχομένως να ωθήσει ορισμένους να σκεφτούν ότι υιοθετήσαμε τη θεωρητική αρχή του μεθοδολογικού ινβιτουαλισμού. Δηλαδή ότι μια κοινωνία εν γένει ή μια επιμέρους κοινωνική ομάδα δεν αναλύεται παρά στα άτομα που την απαρτίζουν και δε συντίθεται παρά ως άθροισμα του αριθμού των ατόμων αυτών. Δεν πρόκειται για αυτό. Στην πραγματικότητα η θεωρητική αρχή η οποία αποτελεί την αρετηρία της μεθόδου μας είναι η παλαιά εκείνη φιλοσοφική θέση, διατυπωμένη πιο πρόσφατα από τον Κορνήλιο Καστοριάδη, ότι κάθε κοινωνία ενσαρκώνεται σε τελευταία ανάλυση στο άτομο, αλλά αυτό υπάρχει μόνο ως ενσωμάτωση της κοινωνίας, εν τέλει ως έκφραση των θεμελιωδέστερων, τουλάχιστον, σχέσεων που τη συγκροτούν. Με δυο λόγια, τα άτομα στην έρευνά μας, αλλά και γενικώς, συγκροτούνται ως συστήματα κοινωνικών σχέσεων τα οποία εκφράζουν κατά περίπτωση. Και ταυτοχρόνως αλλάζουν – πόσο μάλλον σε περιόδους επαναστατικές. Σε αυτή την αρχή προσπαθεί να ανταποκριθεί η επιλογή και η οργάνωση των πληροφοριών με κοινωνιολογικά κριτήρια. Και αυτά τα κριτήρια είναι ομοιογενή για όλους ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά, αλλά διαφοροποιούνται ανάλογα με την κοινωνική θέση και τη δράση του καθενός. Για παράδειγμα, στους διανοουμενίτες προσθέτουμε κατά το δυνατόν τα βιβλία που έγραφαν, τις πολιτικές κοινότητες στις οποίες συμμετείχαν πριν από τη Φιλική Εταιρεία κτλ. Δράση, ή πιο σωστά πράξη, αυτό είναι ένα από τα κύρια κριτήριά μας. Οι πράξεις ωθούν ή όχι την ιστορία προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Και ταυτοχρόνως, καθόλου δευτερεύον αυτό, καθορίζουν το κοινωνικό είναι του καθενός. Στο τεχνικό μέρος της οργάνωσης όλες οι παράμετροι της βάρσης είναι ανοικτές. Ο λόγος είναι ότι θέλουμε να είμαστε σε θέση να κάνουμε τους πλέον πιθανούς έως τους πλέον απίθανους συσχετισμούς, ακριβώς για να εντοπίζουμε κατά το δυνατόν αρτιότερα το σύστημα κοινωνικών σχέσεων κάθε περιόδου, κάθε ιδιαίτερης ομάδας αλλά και μεταξύ τους. Κατά τα άλλα, η επόμενη μεθοδολογική μας αρχή είναι απλώς ότι όλες οι τεχνικές προσέγγισης είναι καλές, αρκεί να επιτρέπουν να θέτουμε ορθά ερωτήματα και να αναζητάμε με τα δεδομένα και τη λογική μας, αλλά και τις επιστημονικές διενέξεις μεταξύ μας, ανάλογες απαντήσεις.

³² Ψηφιακή βάση προσωπικών δεδομένων – Διανοούμενοι, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Από τα δεδομένα μας διαπιστώνουμε ότι από το σύνολο, οι 182 είχαν σπουδάσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Διέθταν συνεπώς υψηλή μόρφωση αλλά και γνώση του νεωτερικού κόσμου. Και οι υπόλοιποι, χωρίς να υστερούν στη γνώση αυτού του κόσμου, είχαν μορφωθεί σε Σχολές εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, (Ιωάννινα, Χίος, Σμύρνη, Ιάσιο), όπως για παράδειγμα ο Ρήγας. Εξάιρεση αποτελούν δώδεκα κληρικοί δάσκαλοι που είχαν ολοκληρώσει τις σπουδές τους σε μικρά σχολεία, κυρίως στην Πελοπόννησο.

Ποια ήταν η κοινωνική προέλευση αυτών των προσώπων; Δε γνωρίζουμε την απάντηση παρά για ένα μέρος της ομάδας που προαναφέρθηκε, συγκεκριμένα για τους 134 από αυτούς, τους οποίους ονομάζουμε δείγμα. Με αρκετά ικανοποιητική ακρίβεια για την εποχή, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οι διανοούμενοι προέρχονταν εν πολλοίς από οικογένειες ήδη διαφοροποιημένες μορφωτικά, και κατά κανόνα κοινωνικά, αν και σε ποικίλα επίπεδα διαφοροποίησης. Πάντως αποτελεί σημείο προβληματισμού το γεγονός ότι πολύ λίγες, αλλά υπαρκτές αγροτικές οικογένειες είχαν βγάλει από τους κόλπους τους (πάντα με την οικονομική στήριξη συγγενών) σημαντικούς διανοούμενους, όπως ήταν ο Ασώπιος, ο Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, ο Κωνσταντάς, ο Παμπλέκης.

Ο τόπος καταγωγής των διανοουμένων παρουσιάζει, επίσης, ενδιαφέρον. Κατά κανόνα προέρχονταν από αστικές συγκεντρώσεις, με τη μεγάλη πλειονότητα να έχουν γεννηθεί σε κωμοπόλεις και από όλες τις περιοχές των Βαλκανίων, του Αιγαίου και της Μικράς Ασίας. Από τη Μακεδονία προέρχονταν οι 42, οι 41 από τα Επτάνησα, από την Ήπειρο οι 41, από την ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών οι 40, από τη Θεσσαλία οι 39, από τα νησιά του Αιγαίου οι 31, από την Πελοπόννησο οι 23, από τη Μικρά Ασία οι 21, από τη Στερεά Ελλάδα οι 15 και από την Κρήτη οι 7³³.

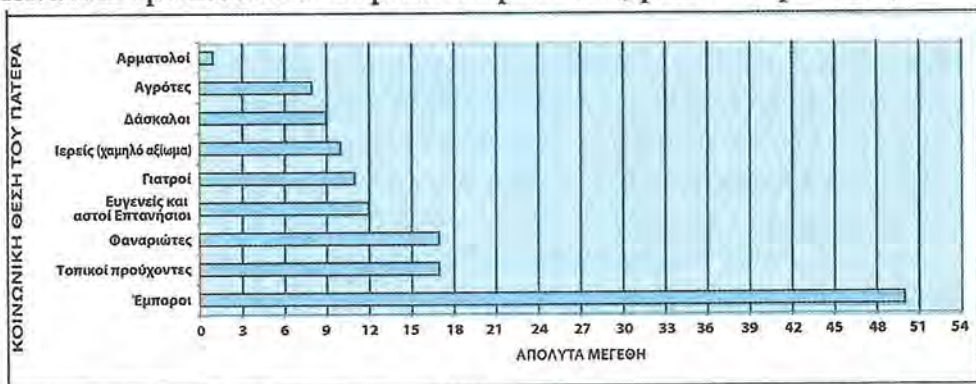
Αυτή η σχεδόν αρμονική γεωγραφική κατανομή των τόπων προέλευσής τους, αν συσχετιστεί με την κυριαρχία των εμπορών στις πατρικές τους οικογένειες, μας οδηγεί να παρατηρήσουμε ότι, παρά την περιορισμένη, ισχνή με ευρωπαϊκά μέτρα, αστική ανάπτυξη στην Οθωμανική επικράτεια, από παντού ξεπηδούσαν έμποροι και διανοούμενοι. Και, όπως είδαμε ήδη, οι περισσότεροι από τους μισούς αποδεδειγμένα, σίγουρα ακόμα περισσότεροι στην πραγματικότητα, είχαν ήδη σπουδάσει στην Ευρώπη. Πριν διατυπώσω ορισμένες υποθέσεις σχετικά με τα προηγούμενα, ας προσθέσω στα δεδομένα της γεωγραφικής τους προέλευσης το στοιχείο της κινητικότητας. Ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής, η κινητικότητά τους θα πρέπει να ήταν εντυπωσιακή. Είπαμε προηγουμένως ότι από τις λίγες

«Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες τεχνολογίες», Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Υπεύθυνη για το θέμα Φωτεινή Αλμπανούδη.

³³ Στο ίδιο.

πληροφορίες που διαθέτουμε γνωρίζουμε ότι ασχολούνται με πολλά πράγματα ταυτοχρόνως: εμπόριο, μαθήματα, εκδόσεις, συγγραφή, συνεχής μετακίνηση και αλληλογραφία με ποικίλα πρόσωπα σε διάφορους τόπους. Η δράση τους ήταν όντως πολυσχιδής και ακατάπαυτη. Πώς αλλιώς θα κέρδιζαν σε λίγες δεκαετίες το χώρο του έντυπου γραπτού λόγου από την εκκλησία η οποία τον έλεγχε επί αιώνες;³⁴ Πώς θα διέδιδαν το βασικό τουλάχιστον πυρήνα των ιδεών τους αν δεν έγραφαν, δίδασκαν, αλληλογραφούσαν, μετέφραζαν, εξέδιδαν ταυτοχρόνως σε πολλά μέρη; Πρόκειται για ανθρώπους που διαμόρφωσαν στις κατακτημένες κοινωνίες ριζικά νέους χώρους δράσης· για τα μέτρα της οθωμανικής και ορθόδοξης θεοκρατίας θα μπορούσαμε να πούμε ότι διαμόρφωσαν ηπιέρους ιδεών. Και εδώ τίθεται ξανά το ερώτημα. Τι μπορεί να σημαίνει η αρμονική γεωγραφική κατανομή των τόπων προέλευσης σε συνάρτηση με την κυριαρχία των εμπορικών δραστηριοτήτων στις πατρικές τους οικογένειες;

Κοινωνική προέλευση διανοούμενων διαφωτιστών (ομάδα 135 προσώπων)

Πηγή: Ψηφιακή βάση προσωπογραφικών δεδομένων – Διανοούμενοι, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Ιστορική έρευνα, Διδακτική και Νέες τεχνολογίες», Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Υπεύθυνη για το θέμα Φωτεινή Αλμπανουόδη.

Νομίζω ότι μια ορθή απάντηση σε αυτό το ερώτημα θα πρέπει να ξεκινάει από την υπόθεση ότι ο ελληνικός Διαφωτισμός αναδύεται κοινωνικά, λειτουργεί και αναπτύσσεται με έδρα τα εμπορικά δίκτυα. Γνωρίζουμε ήδη ότι οι φωτισμένοι έμποροι χρηματοδοτούσαν τις σπουδές στην Ευρώπη, την έκδοση των βιβλίων και των περιοδικών, την ίδρυση και τη λειτουργία των σχολείων³⁵. Το εμπορικό

³⁴ Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci. -1800). Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 48, Αθήνα 1984, και για την περίοδο από το 1800 έως το 1821, βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Αθήνα 2005, αναλυτικός χρονολογικός κατάλογος από σελ. 412 κ.ε.

³⁵ Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας 1453-1821*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991. Για τους συνδρομητές των βιβλίων βλ. Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές», *Ο Ερανιστής*, τχ. 12, 1975, 16, 1980, 22, 1999.

κεφάλαιο ήταν τότε απαιτητικό, χρειαζόταν το γραπτό λόγο και τη γνώση, αλλά δεν μπορεί να ήταν μόνο αυτό. Επρόκειτο για ένα νέο κόσμο που αναδυόταν διαρκώς εντός της θεοκρατικής αγροτικής αυτοκρατορίας, έναν κόσμο του οποίου η δύναμη πολλαπλασιαζόταν. Ο ορίζοντάς του είχε τόσο πολύ διευρυνθεί και αναπροσανατολιστεί προς την Ευρώπη, όσο αντιστρόφως ανάλογα ασφυκτιούσε παραμένοντας στο πλαίσιο της θεοκρατικής δεσποτείας ως ραγιας. Και επιπλέον ο ορίζοντας αυτός δεν ήταν ασαφής, γενικός ούτε μόνο απορριπτικός της δεσποτείας και του σκοταδισμού. Εκτός από το ιδεατό πρότυπο της αρχαιότητας, διέθεταν και ένα από σε τρέχοντα χρόνο πρότυπο³⁶. Και αυτό το από πρότυπο το εντοπίζουμε στα γραπτά τους: στα κείμενά τους βρίσκουμε διαρκείς αναφορές στα πολιτισμένα κράτη της Ευρώπης από τις απαρχές του Διαφωτισμού το 18ο αιώνα έως και την ολοκλήρωση της Επανάστασης. Αυτή η προσήλωση με κάνει να υποθέτω με αυξημένη βεβαιότητα ότι στη σκέψη των διανοουμένων και των φωτισμένων εμπόρων ο αυτοπροσδιορισμός «Έλληνας» σήμαινε εκείνον που έπρεπε να ζει ελεύθερος ως Ευρωπαίος, δηλαδή ήταν Ευρωπαίος. Το ίδιο σήμαινε και για την Ελλάδα που ήθελαν να δημιουργήσουν: να είναι μέλος των πολιτισμένων ευρωπαϊκών κρατών. Πιστεύω ότι, πολύ πριν από το 1821 και ακόμα αρκετά χρόνια πριν από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, είχαν επινοήσει την Ελλάδα που ήθελαν να δημιουργήσουν. Και αυτή η Ελλάδα, παρότι ιδανικό πρότυπο δημιούργημα του φαντασιακού των διανοουμένων, διαμόρφωνε ήδη τη στάση του πατριώτη αφιερωμένου στην αξία της ελευθερίας, όπως άλλωστε είχε διδάξει η Γαλλική Επανάσταση³⁷.

Αυτός ο ορίζοντας υποδηλώνεται και από τη γεωγραφική εμβέλεια της αλληλογραφίας τους αλλά και της δραστηριότητάς τους. Ακόμα και οι διανοούμενοι με μικρή εμβέλεια κινούνταν πέρα από τα όρια της περιοχής τους. Για παράδειγμα, ένας απλός δάσκαλος δίδασκε κατά περιόδους σε ολόκληρη σχεδόν την Πελοπόννησο και ενίοτε έξω από αυτήν. Αλλά διάβαζε, από ό,τι φαίνεται, βιβλία ευρωπαϊκής, συνήθως νεωτερικής, σκέψης (μόνο μεταφρασμένα άραγε;). Οι διανοούμενοι με ευρύτερη εμβέλεια είχαν εντονότερη κινητικότητα σε μεγαλύτερους καθώς και ποικίλους άξονες, μεταξύ Ευρώπης και οθωμανικών περιοχών γύρω από το Αιγαίο και το Ιόνιο πέλαγος. Το δίκτυο των σχέσεών τους, όπως προκύπτει από δείγμα όπου αναλύσαμε τα δίκτυα της αλληλογραφίας τους, κάλυπτε αυτήν τη γεωγραφική εμβέλεια. Πρόκειται μάλλον για δίκτυα σχέσεων τα οποία εκτεινόταν σε μεγάλη γεωγραφική κλίμακα, και πάντοτε μεταξύ ευρωπαϊκών τόπων και οθωμανικών αφενός, όπως και μεταξύ απόμακρων οθωμανικών αφετέρου. Ας αφήσουμε τον

³⁶ Λουκία Δρούλια, «Ελληνική αυτοσυνειδησία. Μια πορεία γεμάτη λέξεις και σημασίες» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 2, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.

³⁷ Roxane D. Argyropoulos, «Patriotisme et sentiment national en Grèce au temps des Lumières», *Folia Neohellenica*, τ. VI/1984.

Κοραή, του οποίου η αλληλογραφία εκτεινόταν σε ολόκληρο σχεδόν τον πλανήτη³⁸.

Τα δίκτυα σχέσεων και κινητικότητας των διανοομένων, προφανώς των ιδεών και της δράσης τους, μας δηλώνουν ότι ο ευρωπαϊκού τύπου νεωτερικός κόσμος που διαμόρφωναν στο όνομα των Ελλήνων, αναδύοταν ταυτοχρόνως στις οθωμανικές πόλεις, στις ευρωπαϊκές της διασποράς και τις αντίστοιχες ρωσικές. Ήταν ένας ενιαίος χώρος τον οποίο διαμόρφωνε η υψηλή κινητικότητα που χαρακτήριζε την εν γένει δράση τους, ο ίδιος χώρος που αντιστοιχούσε (ίσως και ως προς τους άξονες των δικτύων) σε εκείνον των «κατακτητών Βαλκάνιων εμπόρων». Στους οθωμανικούς τόπους οι διανοούμενοι ήταν ενσωματωμένοι και αποδεκτοί, όχι γενικά από τις κοινωνίες των ραγιάδων, αλλά από τοπικές κοινωνικές ομάδες του Νέου Ελληνισμού, τους εμπόρους. Προτείνω να θεωρήσουμε αυτά τα δίκτυα σχέσεων ως την υλική βάση επί της οποίας θεμελιώθηκε ο ελληνικός Διαφωτισμός και ο αναπροσανατολισμός των οριζόντων από την ανατολική οθωμανική δεσποτεία στη νεωτερική και φιλελεύθερη Ευρώπη.

Κατά τα άλλα η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού των ραγιάδων, δηλαδή οι χωρικοί, οι κτηνοτρόφοι και εν πολλοίς οι αγρότες, ζούσαν σε άλλους χρόνους, στους χρόνους και τους ορίζοντες που διαμόρφωνε η οθωμανική θεοκρατική δεσποτεία και η ορθόδοξη εκκλησιαστική αριστοκρατία στην υπηρεσία των Οθωμανών³⁹.

Κάποια, λοιπόν, τμήματα του Νέου Ελληνισμού, μικρά αλλά δυναμικά και ισχυρά, άρχισαν λίγο πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα, αργά αλλά σταθερά, να επινοούν και να δημιουργούν με αμιγώς νεωτερικούς όρους τη σχέση τους με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες ύπαρξής τους. Να αναδημιουργούν τους οριζόντες τους τοποθετώντας την προοπτική τους από τη δεσποτική ανατολή στην ευρωπαϊκή δύση. Αυτή η μεταστροφή των συνειδήσεων και η αναδημιουργία των οριζόντων, δηλαδή η ρήξη με το παραδοσιακό σύστημα παραστάσεων του κόσμου και η υιοθέτηση της Νεωτερικότητας, μας υποδεικνύουν την ανάδυση ενός νέου κόσμου ο οποίος διέθετε ένα κρίσιμο βαθμό ισχύος, όχι μόνο οικονομικής. Ο νέος κόσμος ήταν προϊόν και υποκείμενο ταυτόχρονα της επιθυμίας για ελευθερία, και η κοινωνική ομάδα που αποτέλεσε την αιχμή αυτής της επιθυμίας, της έδωσε ιστορική και ιδεολογική μορφή ήταν οι διανοούμενοι διαφωτιστές. Η συγκρότηση της επιθυμίας της ελευθερίας στη γενικότητά της αποτέλεσε το όριο της ομοιογένειας μεταξύ των μελών της ομάδας των διανοομένων διαφωτιστών. Η πολιτική σημασία της ελευθερίας, αυτή άρχισε να τους διαχωρίζει σε ιδιαίτερες ιδεολογικές τάσεις.

³⁸ Αδωνάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τόμοι εξι, Ομίλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1964-84. Ευρύτερα βλ. Κ. Θ. Δαμαράς, «Ο Κοραής και η εποχή του», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π. Τα αποσπάσματα από ένα ενδιαφέρον Σημπόσιο για την αλληλογραφία των Γάλλων διαφωτιστών παρουσιάζει ο Pierre Yves Baugeraire (επιμ.), *La plume et la voile. Renseignements et échanges de correspondance dans l'Europe des Lumières*, Artois Presses Université, Arras 2002.

³⁹ Σπύρος Ι. Αοδραχάς και συνεργάτες, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ' -ΙΘ' αιώνας*, τόμ. α', σελ. 23-45, και Νίκος Ε. Καραπιδάκης, στο ίδιο, σελ. 270-288, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομήλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.